УДК 37(091)(477.7)“18”

Мінц М.О., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Мінц Микола Олександрович, старший викладач кафедри фізичної культури і спорту Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Пошукувач кафедри педагогіки і психології. Тема кандидатської дисертації: „Розвиток початкової освіти на Півдні України в XIX – на поч. XX століття”.

Земські початкові школи на Півдні України в 60-70-х роках XIX століття

У статті розглянуто питання становлення та розвитку земської початкової освіти в 60-70-х роках XIX ст. на Півдні України. Проаналізована роль земства в організації роботи однокласних народних училищ.

The article focuses on the issues of the rose & development of the zemstvo primary education on the 60-70s of the XIXth century on the South of Ukraine. It analyzes the role of zemstvo on the organization of 1 year folk school’s work.

В умовах розбудови української держави йде активний процес розвитку освіти, визначаються її пріоритети. Важливим стратегічним завданням є формування поєднання історичного минулого і сучасних досягнень науки, вивчення педагогічного досвіду і використання його у сучасній школі.

З моменту заснування (1864 р.) земства були предметом вивчення, дослідження, аналізу та критики з боку вчених, педагогів, політиків та ін. Значна кількість наукових досліджень, монографій була присвячена організації, шляхам розвитку земств, їх діяльності, особливо у сфері початкової освіти. На наш погляд, цікавими є роботи дореволюційних авторів М.В.Чехова [1], Г.Фальбока і В.Чарналуського [2], Б.Б.Веселовського [3], М.О.Корфа [4], Т.В.Шверіна [5], М.І.Пирогова [6], Є.Стрєльцова [7], П.Кітіцина [8]. Також значною мірою свою педагогічну діяльність пов’язували із земствами К.Ушинський, М.Драгоманов, П.Грабовський, Х.Алчевська, С.Русова, О.Русов, С.Черкасенко, С.Сірополко та ін.

Велику зацікавленість з теми, яка досліджується, викликають публікації діячів земства Херсонської губернії М.І.Борисова [9], Герценштейна [10], А.Конощенка [11], З.Чухрая [12].

Процес розвитку земських шкіл постійно та детально висвітлювався на сторінках щомісячного видання “Сборник Херсонского земства”, в якому публікувалися доповіді управи земським зборам з питань освіти, заснування шкіл, роботи з кадрами вчителів, фінансування навчальних закладів, звіти інспекторів і директорів народних училищ та ін.

В радянський період земська початкова освіта рідко знаходила місце серед наукових публікацій. Але останнім часом інтерес з боку дослідників, педагогів та вчених до її вивчення значно зріс.

На сучасному етапі важливий внесок у висвітлення досліджуваної проблеми зробили дисертаційні дослідження Л.В.Корж [13], І.Ф.Шумілової [14], Т.О.Довженко [15], Т.М.Кравченко [16] та фундаментальні наукові праці О.В.Сухомлинської [17], І.С.Павлика [18], А.Коротецького [19], О.О.Любара, М.Г.Стельмакович, Д.Т.Федоренко [20], О.Удода [21], наукові доповіді Л.Є.Пєтухової [22], С.С.Валько [23], Р.Ю.Войцехівського [24], Л.Ю.Гостєвої [25], Л.Чумаченко [26] тощо.

Разом з тим аналіз науково-педагогічних джерел дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на значну кількість досліджень з проблеми земської початкової освіти, це питання ще не досить висвітлено стосовно становлення та розвитку земських початкових шкіл на Півдні України і потребує окремої уваги саме на регіональному рівні.

Початкова освіта в Україні, в тому числі і в Херсонській губернії, має своє глибинне історичне коріння, значні педагогічні надбання. Створення, становлення та розвиток початкової освіти на Півдні України бере свій початок з моменту заселення "Малоросії", заснування міст, невеличких містечок, сіл та хуторів. Школи, які виникали, сприяли, хоч і в недостатній мірі, розповсюдженню грамотності серед населення. Але цей процес ішов повільно. Державу недостатньо цікавило питання розповсюдження грамотності серед простого населення.

Після відміни кріпосного права в 1861 році внутрішній устрій Росії зазнав значних змін; царський уряд провів значну кількість ліберальних реформ, які охопили всі сфери життєдіяльності суспільства. "Положення про губернії та повітові земства" (1864 р.) поклали початок створенню органів місцевого самоврядування. Перші земства в Україні з'явилися в 1865 році. Згідно з "Положенням", земствам було дозволено проводити господарську, соціальну та освітню діяльність, вони могли засновувати початкові, середні та професійні школи.

О.В.Сухомлинська відмічає, що "розпочинати земствам шкільну справу доводилося в дуже важких умовах, не лише тому, що видатки на народну освіту відносилися до числа "необов'язкових", але й тому, що школи перебували у великому занепаді – навчання в них велося, як правило, безсистемно, не було підручників, вчителі не мали відповідної підготовки" [17, с. 35].

Разом з тим закон про самоврядування був недосконалим і мав ряд суперечностей. З одного боку, в ньому декларувалось покладання на земства "опікування" й "завідування" утримуваними за їх рахунок школами, – зауважує Л.В. Корж – з іншого, закріпилися суто фінансові проблеми в організації шкільництва [13, с. 12].

"Положення" 1864 року мало за мету прискорити розвиток освіти серед простого народу не примусовими, а заохочувальними засобами, надати земствам певний простір у завідуванні училищами і полегшити доступ до вчительських посад всім бажаючим. Тому що, як слушно зауважив С.А.Рачинський, "наша сільська школа виникає при досить слабкій участі духовенства, при глибокій байдужості освічених класів й урядових органів", тому "народ... сам тягнеться до освіти" і бере участь у "побудові та утриманні земських шкіл в перший час їх існування. Школи ці абсолютно справедливо деякі дослідники називають не земськими, а земсько-громадськими школами" [1].

В середині 70-х років XIX ст. земський історик Б.Веселовський вказував на те, що громада витрачала до 45% своїх коштів на утримання приміщень земських шкіл, заробітну плату вчителів та на придбання навчальних посібників. Він робить висновок, "що земська школа своїм виникненням цілком зобов'язана сільським громадам, а не земству" [1, с. 31]. Все це підтверджує тезу, що в перші роки існування земств більшу частку грошей на утримання сільських шкіл витрачала громада.

Справа народної освіти в Росії була для земств справою новою. В момент прийняття Херсонським земством під своє опікування початкової освіти її "становище було настільки нестійким і невизначеним, що земства на перших порах були вимушені з'ясувати це становище [27, с. 65], і тому, що земство прийняло народну освіту у вигляді кіпи паперу, де було написано, що "справа освіти настільки правильна і влаштована, що залишилося тільки продовжувати у початому вигляді" [28, с. 502].

За свідченнями, які зібрали повітові земства, у 1866 році нараховувалося 501 школа з 17088 учнями (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл початкових шкіл Херсонської губернії по повітах (1866 рік)

Повіти	Школи	Учні		В цілому учнів
		Хлопчики	Дівчатка	
Херсонський	182	2286	296	2582
Олександрійський	64	1684	117	1801
Ананьївський	85	1620	320	1940
Тираспольський	66	2698	1190	3888
Одеський	104	4208	2669	6877
Загалом	501	12496	4592	17088

Краще за все були облаштовані школи в німецьких колоніях. Початкові училища мали свої власні приміщення. Вчителями були письменні колоністи, які отримували з особливого шкільного збору від 150 до 300 крб. платні, квартиру й утримання. Навчання було обов'язковим. У південних військових поселеннях Херсонського й Олександрійського повітів засновані військовими відомствами в кінці 50-х років "військові школи", які розміщалися при волосних правліннях, утримувалися за рахунок громадського збору та субсидії від казни. Вчителями були волос-

ні писарі і відставні унтер-офіцери, які отримували 75-100 крб. на рік та добровільні підношення від батьків.

У південних поселенців існували також сільські школи, які мали утримання виключно громади. Вчителі мали 25-40 крб. на рік.

На школи державних селян палата державного майна відпускала на всю Херсонську губернію 4065 крб. Школи в більшості випадків розміщалися в будинках волосного правління та сільських управах. Лише деякі школи мали свої приміщення [29, с. 66].

В поселеннях тимчасово зобов'язаних селян школи були надані власній ініціативі сільської громади. Десятки шкіл, які існували, мали дуже слабку фінансову та матеріальну базу. У 1867 році в багатьох школах нараховувалось від 3 до 10 дітей. Школи розміщалися в селянських хатах по черзі [10, с. 53]. Посади вчителів займали дворяни, відставні чиновники, дячки, феєрверкери, унтер-офіцери і солдати.

Постійних та визначених коштів ці школи не мали; "мирські" збори на школу в деяких поселеннях не перевищували 50-70 крб. на рік. Інколи ж громада давала хату й опалення, а вчителям платили батьки учнів по 50 коп. – 1 крб. за всю "виучку" [27, с. 66].

Після вивчення шкільних паперів Херсонське губернське земство робить висновок, що "основа молодої освіти в Херсонській губернії знаходиться в порівняно задовільному стані, що є базис, від якого земство може рухатись у майбутнє " [27, с. 66, 67]. Але сподівання земців були передчасні. Бо вже в перший же рік свого існування земство не змогло використати асигновані кошти на народну освіту – "не виявилося ні шкіл, які б потребували фінансової підтримки, ні учнів, яким би були потрібні підручники, навчальні посібники, ні вчителів, вартих якогонебудь заохочення" [28, с. 503].

У "Звіті Херсонської губернської земської управи про дев'ятирічну діяльність земських установ Херсонської губернії з 1865 по 1874 рік" говориться про те, що шкіл не було в розумінні навчальних установ, а були жалюгідні приюти при волосних правліннях або в занедбаних хатах. Нелегко було розшукати самих учнів, тому що "в теплу погоду вони розбігалися по роботах і полях, а в зимові 2-3 місяці заглядали до школи, і то десята частина тієї кількості, яка значилася на папері, а вчителями були люди, не здатні до освітянської роботи" [28, с. 503]. Тому не дивно, що люди з недовірою дивилися на школи. В той час перед земством стояла задача залучити народ до освіти, тому що "народ дивився на школу, як на щось нав'язане йому начальством, і відсилання дітей в школу здійснювалось начебто примусово" [10, с. III].

Наприкінці 60-х років XIX ст. Херсонським губернським земством детально вивчається стан шкіл. Так, наприклад, в Херсонському повіті, після створення в ньому земського самоврядування, "існували установи, які можна було б назвати школами, то це були школи в поселеннях південних поселян (колишні військові поселення та державних селян). З переходом поселень у ведення загальних установ існування початкових шкіл було поставлено в залежність від самих громад... іншими словами – їм погрожував повний розлад, або жалюгідне існування..." [10, с. IV].

Наявно відкрилася неприваблива картина постановки початкової освіти. Виявилось, що до 1874 року із 462 шкіл, які значилися на папері, в дійсності існувало тільки 418. Так, ще в 1872 році Одеська повітова управа доповідала зборам, що "в губернії майже немає шкіл, в повному розумінні цього слова, що скільки-небудь відповідали б своєму призначенню. Їх можна нарахувати 2-3, а інші являють собою жалюгідну пародію" [29, с. 67].

На початку 70-х років XIX століття більша частина шкіл була дуже схожа на школи двадцяти-тридцятирічної давнини. Більшість їх продовжувала розміщуватися в церковних сторожках, волосних правліннях, сільських хатах, напівзруйнованих будинках.

Початки освіти діти отримували в душній важкій атмосфері, при майже повній відсутності підручників, меблів, хороших вчителів, отримуючи в таких умовах всілякі хвороби та пошесті.

Система виховання дітей була досить жорсткою. У 1869 році член Херсонської училищної ради, який відвідував Корчарівську школу, побачив у вчителя на столі різки і спитав у нього, для чого вони. Той відповів: "Страху заради, ваше благородіє". А голова Одеської училищної ради засвідчував, що вчитель-писар однієї із шкіл прив'язував дітей до лав, щоб не розбігались [29, с. 67].

У 1869 році стало ясно, що головна причина малоуспішності шкільної справи – у відсутності достатньо підготовлених народних вчителів. Тому губернські збори на 1870 рік виділили 4000 крб. на влаштування педагогічних курсів і 1000 крб. на з'їзди вчителів у містах Херсоні та Єлисаветграді. У 1870 році на курсах було 11 слухачів, а в 1871 – вже 39. Херсонське губернське земство вирішило створити нормальні умови для підготовки майбутніх вчителів початкових шкіл. Тому в 1871 році в м. Миколаєві відкриває свої двері вчительська семінарія, а в травні 1872 року термінові губернські збори асигнують 13000 крб. на придбання будівлі для вчительської семінарії у м. Херсоні.

Вже у 1872 році стало зрозуміло, що випускники семінарій не можуть задовольнити потреби повітів у вчителях, тому що кількість шкіл почала різко зростати. В учительських семінаріях

з'являються земські стипендіати, тому що із 15 випускників Херсонської вчительської гімназії в 1874 році тільки троє були направлені на роботу в земські школи [29, с. 62-68].

Земство стало виділяти кошти на утримання вчительських семінарій, відкритих в Новому Бузі у 1871 р. і в Херсоні у 1873 р., та педагогічних курсів при Херсонській жіночій прогімназії, створених у 1873 р. З метою підвищення рівня кваліфікації вчителів та їх професійних якостей з 1870 року земство відпускало кошти на влаштування учительських з'їздів та короткотермінових учительських курсів, вважаючи, що школа лише тоді буде хорошою, коли в ній буде хороший вчитель.

Такі з'їзди відбулися в 1870, 1874, 1875 і 1881 роках. Для заохочення кращих вчителів ще в 1871 році губернське земство асигнувало по 1000 крб. на з'їзд для нагородження вчителів. Херсонське губернське земство на своєму черговому засіданні в 1874 році обговорювало питання і прийняло рішення про підняття освітнього цензу вчителів. На думку управи, потрібно було розширити курс учительських семінарій до об'єму вчительських інститутів. А це, в свою чергу, вимагало підвищення вимог на вступних екзаменах. Тому губернська управа вважала за потрібне влаштувати в повітах підготовчі школи з трирічними курсами в об'ємі курсу міських училищ за положенням 31 травня 1872 року. До того ж перелік предметів та об'єм їх викладання повинен був бути погодженим з правилами, які видало Міністерство народної освіти для випробування тих, хто йшов на військову службу по 3-му розряду. Але це рішення так і не було впроваджено в життя. Неврожай 1875 року залишив цей проект без руху [27, с. 69].

У 1874 році вперше в Херсонській губернії наведені статистичні дані про початкові школи. Згідно з даними всіх шкіл, які знаходились у різних відомствах, і всіх категорій, при наявності сільського населення в 1181817 душ, нараховувалося в дійсності 418 шкіл (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість шкіл по Херсонській губернії на 1874 р.

Повіти	Які числилися на папері	Дійсно існуючі	Число вчителів	Учні		Всього
				Хлопчики	Дівчатка	
Херсонський	129	109	122	3627	848	4475
Олександрійський	86	57	-	2247	128	2375
Тираспольський	71	33	65	1363	338	1701
Одеський	128	80	106	3920	2690	6610
Ананьївський	118	38	38	1766	182	1948
Єлисаветградський	110	101	106	3566	320	3886
Загалом	642	418	315	16489	4506	20995

В той же час у звіті відсутні свідчення про наявність земських шкіл через нестачу точних даних. Згідно з розрахунками земських статистів, на початку 70-х років в Херсонській губернії 82,2% дітей шкільного віку не навчалося. Так, найбільше дітей, які не мали змоги отримати початкову освіту, було в Олександрійському повіті – 90,8% і найменше в Одеському – 47,3%. Всього 97 тис. 186 дітей були поза школою [27, с. 68].

Народна освіта в губернії була в занедбаному стані, і Новопокровська школа не була винятком. Тут було засновано військово-поселенське училище у 1860 році, в якому навчалися станом на 1866 рік 46 учнів, 1867 – 46, 1866 – 33, 1869 – 54, 1870 – лише 54 учні [30, с. 137].

Період часу від 1865 до 1870 року був присвячений вивченню стану шкіл та тому, як влаштувати шкільну справу. Земські збори вирішували дві основні проблеми: де взяти гроші на утримання шкіл і де знайти підготовлених учителів, тому що в той час було мало вчителів із педагогічною підготовкою [31, с. 133]. Наступні декілька років робота земств спрямовувалась на взаємодію із сільськими громадами, за допомогою яких влаштовувалися школи та здійснювалась допомога для них.

В "Правительственном вестнике" 19 червня 1874 року за номером 144 було опубліковано "Положення про початкові народні училища", затверджене 25 травня 1874 року, за яким встановлювався новий порядок завідування початковими народними училищами. Для їх керівництва призначалися директор та інспектор училища, а також затверджувалися повітові училищні ради, які підлягають керівництву голови повітового дворянства.

Разом з тим це "Положення" було створене для губерній, в яких існували земські установи, і як "Положення" 14 липня 1864 року, не внесло нічого нового [9, с. 1]. За виразом Л.В.Корж, "Положення" 1874 року про народні училища

було більш реакційне, ніж попереднє. Зовсім ігноруючи земства, воно надавало їм лише право заснування й утримання училищ поряд з іншими громадськими організаціями й приватними особами. Виходячи з означеного документа, земства, будучи повними господарями шкільної справи у матеріальному аспекті, були повністю усунені від можливості навіть висловлювати міркування про успішність, бажаність чи небажаність даного напрямку, даної системи початкової народної освіти [13, с. 13].

Не реалізувавши в життя нічого значущого в плані роботи з кадрами вчителів, губернське земство у 1878 році піднімає питання про допомогу тим сільським громадам, які не можуть вносити встановлені доплати при заснуванні міністерських та земських шкіл. Процес утворення і розвитку початкових училищ йшов надто повільно, тому що у громад не вистачало на це грошей. Зважаючи на це, губернські земські збори на черговій сесії в 1879 році приймають рішення про виділення кожному повітовому земству по 2000 крб. на заснування початкових шкіл в дуже бідних селах. Таким чином, ідея допомоги земським громадам для заснування шкіл отримала практичне здійснення в 1879 році [27, с. 70].

В той самий час паралельно з тим, що земство прийшло на допомогу громадам в організації роботи шкіл, воно ще сконцентрувало свою увагу на створенні "зразкових" шкіл. Разом з тим інші школи залишилися поза земським впливом. Такі "зразкові" школи були відкриті земством в с. Корчарівці, м. Станіславі і с. Старошведському. Крім того, було заплановано відкриття в Херсонському повіті ще 15 таких шкіл. В ці школи призначалися вчителями вихованці і стипендіати земства. Наприклад, в Старошведську земську народну школу вчителем був призначений Христофор Фальман, який "закінчив курс наук на педагогічних курсах при Херсонському повітовому училищі" [10, с. 525].

Разом з тим класи, які мали менш ніж 20 учнів, у звітах земства не показувалися, тому деякі з цих шкіл, не маючи можливості існувати без допомоги земства, закривалися. Після прийнятого рішення про допомогу земською губернською управою народним школам деякі земства, наприклад Тираспольське й Одеське, зменшили свої асигнування на початкову освіту. Тому у 1885 році губернські збори пояснюють, що "суми, які асигнує земство на влаштування шкіл в дуже бідних поселеннях, не повинні служити засобом до зменшення свого бюджету і що вони можуть бути використані для допомоги деяким школам і на утримання шкіл лиш тимчасово і з тим, щоб у повітовий кошторис наступного року вносилася сума, необхідна для утримання шкіл, відкритих на гроші із губернського збору" [27, с. 70].

В той же час земства розуміли, що від матеріальної допомоги школам і влаштування "зразкових" шкіл треба переходити до створення цілої мережі земських початкових шкіл та впроваджувати обов'язкове навчання дітей шкільного віку.

Ще у 1865 році, на самому початку своєї діяльності, Ананьївське повітове земство клопотало перед урядом про те, щоб влаштування шкіл було обов'язковим для жителів тих сіл і містечок, в яких мається сто дворів, і щоб в цих місцинах було також обов'язкове навчання дітей обох статей від 10 до 15 років. Але це клопотання залишилося без відповіді. У 1866 році в доповіді Єлисаветградської училищної ради говориться про те, щоб зробити обов'язковим навчання для сімейств селян, але і по цій доповіді не було прийнято ніякого рішення. У 1871 році Одеське земство прийняло постанову про виділення кожній початковій сільській школі 100 крб., при умові, що сільська громада прийме рішення про обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку і обкладання штрафом тих батьків, які не віддавали своїх дітей до школи. Такі приговори були складені в 22 громадах, але постанову земських зборів було опротестовано губернатором [27, с. 71].

На початку 70-х років різко зростає кількість земських шкіл. Вони з'явилися в селах Мар'їнському, Нововоронцовці, Тягінці, Великій Олександрівці, Новомиколаївці, Новій Одесі, Полтавці, Привольному; у січні 1872 року – в селі Покровському і м. Широкому. Всього відкрито було 11 земських шкіл. А в населених пунктах Шестерне, Кривий Ріг, Засілля, Пересадівка земство спільно із сільськими громадами ремонтували приміщення для влаштування початкових шкіл [32, с. 78].

Деякі сільські громади, розуміючи необхідність освіти своїх дітей, створювали належні умови для роботи народних училищ.

Громада с. Покровського виявила бажання, згідно з приговором від 21 листопада 1871 року, відкрити зразкову школу і взяла на себе зобов'язання побудувати будинок для школи, ремонтувати приміщення школи, найняти сторожа, виплачувати щорічно вчителеві 100 крб.

У процесі розвитку земських шкіл Херсонське повітове земство вживало заходів до того, щоб "діяльність вчителів ні в якому разі не повинна бути поза контролем місцевої громади і щоб громада неослабно слідкувала за акуратним виконанням вчителем накладених на нього зобов'язань" [32, с. 16, 17].

До цього ж повітове земство признає необхідним визначити з точністю заняття і мету, до якої повинні прагнути викладачі земських зразкових шкіл, і тому по згоді з інспектором народних училищ Херсонської губернії Соловйовим

було складено програми викладання навчальних предметів. Програми ці були надіслані управою вчителям земських шкіл 16 березня 1872 року. У тому ж місяці інспектор Соловйов приступив до розробки, організації та прийому екзаменів у земських школах. Екзамени були проведені в 11 школах. На них були присутні законовчителі, місцеві священики, вчителі, гласні, попечителі шкіл, волосні старшини, сільські старости, деякі селяни. Після закінчення екзаменів в екзаменаційній відомості від 12 квітня 1872 року Соловйов відмічає позитивну роботу вчителів земських шкіл сіл Нововоронцовки, Нової Одеси, Великої Олександрівки, Полтавки. Крім того, за результатами екзаменів 33 учні і 2 учениці нагороджувались похвальними листами [32, с. 17, 18].

Основними предметами, які вивчалися у початковій земській школі, були: Закон Божий (короткий катехізис і священна історія), читання по книжках цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири арифметичні дії, церковні співи там, де їх викладання було можливе. Разом з тим не визначалися ні програма предметів земських шкіл, ні тривалість періоду навчання [9, с. 1]. Тому Херсонська повітова управа на своєму засіданні вважала за доцільне прийняти постанову про те, що заняття в земських школах повинні проходити з 1 жовтня до кінця березня [32, с. 21]. Незважаючи на відсутність законодавчих норм, встановлювався також і термін навчання в однокласній земській початковій школі – три роки [9, с. 1].

І дійсно, земська школа мала три відділення, які відповідали трьом рокам навчального курсу. Розподіл вчителів у земській школі на три відділення існував давно. Він виник ще до виходу положення 25 травня 1874 року, писав М.І.Борисов, і вже в кінці 60-х років барон М.О.Корф говорить про три зими навчання як загальної норми тривалості навчального курсу і про три класи як найбільшу кількість відділень, які можна допустити в народних училищах.

Той же барон М.О.Корф розробив річну навчальну програму для сільської школи з трьома відділеннями, яке знаходило застосування не тільки в Олександрівському повіті Єкатеринославської губернії, але й у школах Херсонської губернії. За шість років, з 1870 по 1876, книжка з програмою барона М.О.Корфа розійшлася по країні в кількості 20 тис. примірників.

Про те, що земська школа складається з трьох відділень, говорять і правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів початкових училищ. Так, при педагогічних курсах повинна бути влаштована зразкова школа з учнями різного рівня підготовки і частково зовсім неписьменними для практичних занять вчителів. Школа ця, подібно більшій частині народних училищ, розподілялася на три відділення [9, с. 2, 3].

На початку 70-х років XIX ст. вимальовуються основні риси земської школи, її зміст, задачі, визначаються перспективи розвитку. Земство поступово починало розуміти свою роль в освітній діяльності серед народу. За влучним визначенням М.В.Чехова, “до 1874 року земська школа ще дуже погано обставлена, недостатньо забезпечена, мала вже визначену фізіономію і визначений внутрішній зміст і напрям своєї діяльності” [1, с. 59].

Початок 70-х років був періодом завершення становлення земської школи. В той же час Міністерство народної освіти робило спроби обмежити вільний розвиток земської школи. Положення 25 травня 1874 року змінювало також і порядок керівництва народними училищами. В ньому були чітко розмежовані сторони шкільного життя: господарча, адміністративна та навчальна. Перша покладалася на засновників училища, якими могли бути й органи місцевого самоврядування. Адміністративна влада доручалася реформованим училищним радам та інспекторам народних училищ. Навчальна функція цілком покладалась на інспекторів народних училищ. Крім того, згідно з декретом від 25 грудня 1873 року, нагляд за народними училищами покладався на дворянство [1, с. 61, 62]. Земство залишалося в стороні від керівництва школою і розглядалося як орган, який просто опікується школою.

Головне місце в справі організації роботи народних шкіл відводилося інспектору народних училищ.

Міністерство намагалося залишити земству лише одну функцію – господарчу. Але нестача у державі коштів призвела до того, що один інспектор був призначений на 3-4 повіти. І тому дійсними господарями початкових шкіл залишилися земства. Училищні ради зберегли за собою право призначати та звільняти вчителів, вони забезпечували школу всім необхідним, відвідували її значно частіше інспектора, разом з головою місцевого дворянства проводили екзамени в більшості шкіл повіту, “а головне – вони були зацікавлені набагато більше, ніж інспектор, в розвитку шкільної справи і в розумному використанні грошей, які виділяло земство” [1, с. 65].

Органи місцевого самоврядування в Херсонській губернії в 1872-1873 роках були другим вкладником в народні школи по кількості затрат. Так, за рік земство витрачало на початкові школи 46050 крб. [33, с. 9, 10]. Крок за кроком дії земства, направлені на розвиток народної освіти в Херсонській губернії, поступово підкорялися визначеній системі, створеній самою практикою, і тому вона мала всі шанси на міцність і правильність. Система мала такий вигляд: повітові земства спільно з громадами створювали школи, забезпечували їх приміщеннями, прислугою,

навчальними посібниками, а губернське земство піклувалося підготовкою вчителів та забезпеченням шкіл педагогічними кадрами, частково із стипендіатів Херсонської вчительської семінарії.

Крім того, губернське земство виділяло кошти на господарчі потреби школи, нагороди кращим вчителям, допомагало придбати навчальні посібники багатьом школам.

Розуміючи те, що школа без якісно підготовленого вчителя не може існувати, земство Херсонської губернії, починаючи з 70-х років XIX ст., опікується вчителями народних училищ. Ця турбота випала на долю губернського земства і з часом стала його головним обов'язком. З метою підготовки "в сільські школи хороших вчителів, губернське земство... зробило пожертву на Херсонську вчительську семінарію, в якій воно мало 10 стипендіатів, утримувало педагогічні курси і проводило вчительські з'їзди в Херсоні та Єлисаветграді". На все це було затрачено за 1873 рік 20 тис. крб. На потреби шкіл земством, громадами та приватними особами було виділено 7233 крб. [33, с. 12].

Завдячуючи діям земства, в Одеському повіті було відкрито 16 народних шкіл [33, с. 19]. Загальна ж кількість народних училищ в Херсонській губернії у 1872 році складала 434, в яких працювало 666 вчителів та навчалося на 1 січня 1873 року 14995 хлопчиків і 2176 дівчаток [33, с. 20, 21].

Загалом між 1870 та 1874 роками існувало 645 шкіл, в яких навчалося 285227 дітей [28, с. 611]. Разом з тим в Херсонській губернії лише 58% сіл колишніх селян-кріпаків мали школи [28, с. 615]. Протягом п'яти років, з 1870 по 1874 роки, в сільській місцевості в школах вчилася тільки 1/5 частина хлопчиків південних поселян, 1/4 частина – державних селян і половина дітей колишніх селян-кріпаків. Зважаючи на нові умови, наявність фінансів, знання дійсного стану справ, перед земством стояла нелегка задача розвитку початкових шкіл Херсонської губернії.

Поява земств на Півдні України привела до появи земських початкових шкіл. Роль земства в освітній діяльності народу протягом свого розвитку зазнала трансформацій, зміни пріоритетів та поглядів на шкільну справу. Але 60-70-ті роки XIX ст. були найбільш важливими – в цей період часу закладався фундамент земської початкової освіти. Губернські та повітові земства, маючи суто господарчі функції, поступово розширювали свій вплив на школу і вже до кінця 70-х років починають опікуватись не тільки матеріальною базою шкіл, їх фінансуванням, але й займатися питаннями пошуку та підготовки вчителів, підвищення професійної майстерності педагогів, створення перших вчительських семінарій.

З часом земство взяло на себе контрольну функцію, яка дозволяла тримати освіту під постійним контролем. Членами училищної ради складаються перші навчальні програми. На своїх зборах земці всіх рівнів обговорювали проблеми освіти в губернії та повітах. Зросло фінансування шкіл.

Земство за 7-9 років стало основним вкладником коштів у шкільну справу (після міністерства народної освіти).

До кінця 70-х років земські початкові школи сформувалися остаточно. Визначилися їх термін та періодичність навчання, основний контингент вчителів, почало змінюватися відношення до школи у населення від негативного до позитивного, громади стали активніше брати участь у створенні умов для роботи навчальних закладів.

Шкільна справа стала однією з основних в житті земства. Загалом поява земських шкіл привела до підвищення освітнього рівня населення Півдня України і мала позитивне значення.

Література

1. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Сост. Н.В.Чехов. – М.: Польза, 1912. – 224 с.
2. Императорское вольное экономическое общество. Народное образование в России / Под ред. Г.Фальбока и В.Чарналуского. – СПб.: Тип. т-ва "Народная польза", 1900. – Т. I. – 407 с.
3. Календарь-справочник земского деятеля на 1913 год. Третий год издания / Сост. Б.Б.Веселовский. – СПб.: Изд-во журн. "Земское дело", "Городское дело", 1913. – 410 с.
4. Корф Н. Педагогика и дидактика: Херсонский учительский съезд // Народная школа. – СПб., 1882. – С. 12-23.
5. Шверин Т.В. К вопросу о влиянии школы на физическое развитие и болезненность учащихся: Исследование учеников сельских школ земскими врачами Ананьевского уезда: Доклад XIV съезда врачей Херсонской губернии. – Херсон, 1898. – 48 с.
6. Пирогов Н.И. Собрание литературных статей. – Одесса: Городская типография, 1958. – 81 с.
7. Стрельцов Е. Из 25-летней практики сельского учителя: Воспоминания, очерки и заметки. – СПб.: Изд-во И.И.Паульсона. Типохронолитография А.Траншеня, 1875. – Ч. I. Сельская школа, 1849. – 1864. – 1875. – VIII, 448 с.
8. Китицин П. К вопросу о школах Малороссии в нач. XIX века // Киев: Старина. – 1904. – № 7-8. – С. 14-17.
9. Борисов Н.И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах Херсонской губернии. (По результатам выпускных экзаменов в 1896 г.). – Херсон: Изд. Херсонской губернской управы, 1897. – 32 с.
10. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, извлечённые из дела земства членом Херсонских уездных – училищного совета и земской управы Герценштейном, и им же составленный обзор деятельности земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени от открытия земских учреждений до настоящего времени, 1865-1874. – Херсон: Издание Херсонского уездного земства, 1874. – 631 с.
11. До історії земської школи на Херсонщині: Згадки, нариси, матеріали / А.Конощенко. – К.: Б.в., 1908. – 32 с.
12. Чухрай З. Условия обучения в учительской семинарии. Херсон // Рідний край. – 1906. – № 18. – С. 14.

13. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття): Дис. … на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Сумський державний університет. – Суми, 1999. – 175 с.
14. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття: Дис. … на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Бердянський державний педагогічний університет. – Бердянськ, 2004. – 234 с.
15. Довженко Т.О. Словесні методи навчання у діяльності початкових шкіл України другої половини XIX століття: Дис. … на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський державний університет ім Г.С.Сковороди. – Харків, 2002. – 166 с.
16. Кравченко Т.М. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. – Харків, 2002. – 14 с.
17. Нариси історії Українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О.В.Сухомлинська та ін.; За ред О.В.Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
18. Освіта на Миколаївщині у XIX-XX ст.: Історичні нариси / І.С.Павлик та ін. – Миколаїв, 1997. − 176 с.
19. Коротецкий А. Летопись Херсона: Учебное пособие. – Херсон, 2004. – 284 с.
20. Любар О.О., Стельмакович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посібник / За ред. О.О.Любара. – К.: Т-во "Знання", 2003. – 450 с.
21. Удод О. Початкова освіта деяких народів Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Проблеми національного та культурного розвитку // Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Херсон (21-24 травня 1897 р.). – Херсон, 1997. – Ч. І. – 228 с.
22. Пєтухова Л.Є. Соціальний портрет учителя Херсонської губернії кінця XIX – початку XX ст. // Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. ІІ. – С. 24-27.
23. Валько С.С. Освіта Дніпровського повіту (друга половина XIX – початок XX ст.). Таврійський степ (Мій край) / Ред. В.А.Андрєєв, С.Г.Водотика. – Каховка; Херсон; Київ: Вид-во "Айлант", 2002. – 135 с.
24. Войцехівський Р.Ю. Проблеми освіти населення на Півдні України (друга половина XIX ст.): Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – 225 с.
25. Гостєва Л.Ю. Пам'ятки історії середньої та початкової освіти на Херсонщині // Історико-культурна спадщина Херсонського краю. Наукові читання 17-18 жовтня 1994 року. Тези доповідей. – Херсон, 1994. – С. 15-17.
26. Чумаченко Л. Починаючи з чотирикласної земської // Джерела. – 2002. – № 4 (52) (28 лютого). – С. 7.
27. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. 1903. № 7 (июль). – Херсон, 1903.
28. Отчёт Херсонской губернской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон, 1875.
29. Сборник Херсонского земства. 1903. № 7 (июль). – Херсон, 1903.
30. Сборник Херсонского земства. 1898. № 8 (август). – Херсон, 1898.
31. Новопокровская земская школа в Херсонском уезде (1872-1897) / Сост. Ф.Бобров // Сборник Херсонского земства (Херсон). 1898. № 8 (август).
32. Сборник Херсонского земства. 1873. № 1 (январь). – Херсон, 1873.
33. Сборник Херсонского земства. 1873. № 10 (октябрь). – Херсон, 1873.